

ÉRTEKEZÉSEK

A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADÉMIA.

AZ I. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERESZTI

GYULAI PÁL

OSZTÁLYTITKÁR.

XVIII. KÖTET. 6. SZÁM.

HATÁRIDŐSZÁMITÁS A RÓMAIAKNÁL.

Dr. CSERÉP JÓZSEFTŐL.

Ára 40 fillér.

BUDAPEST.

1903.

Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből.

- I. k.** I. *Tel'fy Iván*: Solon adótörvényéről. 20 f. — II. *Tel'fy Iván*: Adalékok az attikai törvénykönyvhöz. 20 f. — III. *Türkányi J. Béla*: A legújabb magyar Szentírásról. 40 f. — IV. *Szász Károly*: A Nibelungének keletkezéséről és gyanítható szerzőjéről. 20 f. — V. *Toldy Ferencz*: Tudománybeli hátramaradásunk okai, s ezek tekintetéből Akadémiánk feladása. 20 f. — VI. *Vimbéry Ármán*: A keleti török nyelvről. 20 f. — VII. *Imre Sándor*: Geleji Katona István főleg mint nyelvész. 60 f. — VIII. *Bartalus István*: A magyar egyházak szertartásos énekei a XVI. és XVII. században. Hangjegyekkel. 1 K 20 f. — IX. *Toldy Ferencz*: Adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez. 1 K 20 f. — X. *Brassai Simuel*: A magyar bővített mondat. 40 f. — XI. *Bartalus I.*: A felsőaustriai kolostoroknak Magyarországot illető kézirat- és nyomtatványairól. 40 f. (1867—1869.)
- II. k.** I. *Mátray Gábor*: A Konstantinápolyból legújabbán érkezett négy Corvino-codexről. 20 f. — II. *Szász Károly*: A tragikai felfogásról. 40 f. — III. *Joannovics Gy.*: Adalékok a magyar szóalkotás kérdéséhez. 40 f. — IV. *Finály Henrik*: Adalékok a magyar rokonértelmű szók értelmezéséhez. 40 f. — V. *Tel'fy Iván*: Solomos Dénes költeményei és a hétszigeti görög népnyelv. 40 f. — VI. *Zichy Antal*: Q. Horatius satirái. 40 f. — VII. *Toldy Ferencz*: Újabb adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez. 80 f. — VIII. *Gr. Kuun Géza*: A sémi magánhangzókról és megjelölések módjairól. 40 f. — IX. *Szilády Áron*: Magyar szófejtetések. 20 f. — X. *Szénássy Sándor*: A latin nyelv és dialektusai. 60 f. — XI. *Szilády Áron*: A defferekrl. 40 f. — XII. *Szvorényi József*: Emlékbeszéd Arvay Gergely felett. 20 f. (1869—1872.)
- III. k.** I. *Brassai Simuel*: Commentator commentatus, Tarlózatok Horatius satiráinak magyarazói után. 80 f. — II. *Szabó Károly*: Apáczai Csérei János Barczai Ákos fejedelemhez benyújtott terve a magyar hazában felállítandó első tudományos egyetem ügyében. 20 f. — III. *Szabó Imre*: Emlékbeszéd Bitnitz Lajos felett. 20 f. — IV. *Vadnai Károly*: Az első magyar társadalmi regény. 40 f. — V. *Finály Henrik*: Emlékbeszéd Engel József felett. 20 f. — VI. *Barna Ferdinánd*: A finn költészetről, tekintettel a magyar ösköltészetre. 80 f. — VII. *Riedl Szende*: Emlékbeszéd Schleicher Ágost, külső l. tag felett. 20 f. — VIII. *Dr. Goldziher Ignác*: A nemzetiségi kérdés az araboknál. 60 f. — IX. *Riedl Szende*: Emlékbeszéd Grimm Jakab felett. 20 f. — X. *Gr. Kuun Géza*: Adalékok Krim történetéhez. 40 f. — XI. *Riedl Szende*: Van-e elfogadható alapja az ik-es igék külön ragozásának. 40 f. (1872—1873.)
- IV. k.** I. *Brassai Simuel*: Paraleipomena kai diorthomena. A mít nem mondtak s a mít rosszul mondtak a commentatorok Virgilius Aeneise II-ik könyvére különös tekintettel a magyurra. 80 f. — II. *Bálint Gábor*: Jelentése Oroszország és Ázsiában tett utazásáról és nyelvészeti tanulmányairól. 40 f. — III. *Bartal Antal*: A classica philológiának és az összehasonlító ária nyelvtudománynak művelése hazánkban. 80 f. — IV. *Barna Ferdinánd*: A határozott és határozatlan mondatról. 40 f. — V. *Dr. Goldziher Ignác*: Jelentés a m. t. Akadémia könyvtára számára keletről hozott könyvekről, tekintettel a nyomdai viszonyokra keleten. 40 f. — VI. *Hunfalvy Pál*: Jelentések: 1 Az orientalistáknak Londonban tartott nemzetközi gyűléséről. — 2. *Budenz József*: A németországi philologok és tanfériak 1874-ben Innsbruckban tartott gyűléséről. 30 f. — VII. *Fogarasi János*: Az új szókrol. 30 f. — VIII. *Toldy F.*: Az új magyar orthologia. 30 f. — IX. *Barna Ferd.*: Az ik-es igékről. 30 f. — X. *Szarvas G.*: A nyelvújításról. 30 f. (1873—1875.)
- V. k.** I. *Barna Ferdinánd*: Nyelvészkező hajtások a magyar népnél. 50 f. — II. *Brassai Simuel*: A neo- és palaeologia ügyében. 60 f. — III. *Barna Ferdinánd*: A hangsulyról a magyar nyelvben. 60 f. — IV. *Ballagi Mor*: Brassai és a nyelvújítás. 30 f. — V. *Szász Károly*: Emlékbeszéd Krizu János l. t. felett. 50 f. — VI. *Bartalus István*: Művészet és nemzetiség. 40 f. — VII. *Tel'fy Iván*: Aeschylus. 1 K 60 f. — VIII. *Barna Ferdinánd*: A mutató névmás hibás használata. 20 f. — IX. *Imre Sándor*: Nyelvtörténelmi tanulságok a nyelvújításra nézve. 1 K 20 f. — X. *Arany László*: Bérczy Károly emlékezete. (1875—1876.)
- VI. k.** I. *Mayr Aurél*: A lány aspiraták kiejtéséről a zendben. 20 f. — II. *Bálint Gábor*: A manduk szertartásos könyve. 20 f. — III. *Dr. Barna Ignác*: A rómaiak satirájáról és satirairóikról. 40 f. — IV. *Dr. Goldziher Ignác*: A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében, összehasonlítva a keleti arabokéval. 1 K. — V. *Szász Károly*: Emlékbeszéd Jakab István l. t. fölött.

HATÁRIDŐSZÁMITÁS A RÓMAIAKNÁL.

DE CSERÉP JÓZSEFTŐL.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1903.

DR. BARTÓK PÉTER

ÉLETRAJZA

1903-1967

Határidőszámítás a rómaiaknál.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia I. osztályának 1903. január 5-én tartott ülésén.)

Nemcsak nemzeteknek s országoknak van történetük, hanem mindennek, a mi változásnak van kitéve, vagyis, a mivel történhetik valami.

Mint hogy ki van téve változásnak a nyelv anyaga is, története lehet egyes szónak vagy szólásnak is. És ezek történetének vagy — mondjuk — változásának ismerete igen fontos szerepet játszik a közölt gondolat helyes megértése tekintetében. Hogy a tárgyhoz közeledjem példámmal, a latin írók olvasása közben sűrűn akadunk olyan jelenségre, hogy egy-egy szónak hol jelentése vagy legalább fogalmi köre, hol alakja szenvedett idők folytán változást; olykor meg egyik maga után vonta a másikat is. E változások oka gyakran a történelmi viszonyok alakulásában található föl s így ennek ismeretétől függ a különböző korból származó avagy különböző korra vonatkozó följegyzések helyes megértése.

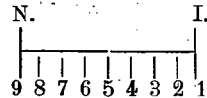
A sok közül ez alkalommal a *lustrum* s különösen a *trinum nundinum* időbeli értékével szándékozom foglalkozni a római határidőszámítás keretében. Ha ebbeli vizsgálódásaim végső eredménye nem mutat is föl valami újat e sokat vitatott kérdések különböző magyarázataival szemben, mindazáltal legalább sikerült — úgy hiszem — összegyűjtögetett s kellőképen rendezett adataim segítségével álláspontomat igazolnom s annyival a kérdések tisztázásához is hozzájárulnom.

* * *

Tudvalevő, hogy a latin a határidőszámításban vett időegység sorszámnevvel való megjelölésébe nem csak a végső egység-időt

foglalta bele, mint mi szoktuk, hanem a kiindulót is. Így *Nonae*-nak, azaz *kilenczedik*-nek nevezte a hónap *Idus*-a előtti nyolczadik napot, a mennyiben beleszámította nem csak a *Nonae* napját, hanem az *Idus*-ét is. E szerint *Martius*, *Maius*, *Julius* és *October* hónapokban, a melyeknek 15-dikére esett az *Idus*, 7-dikén volt a *Nonae*, a többi hónapban pedig, a melyeknek 13-dikára esett az *Idus*, a *Nonae* 5-dikén volt. Vagyis

a) latin számítás szerint:

b) magyar " " "

Találkoznak egyes magyar szólásformák, a melyekben azonos fölfogás mutatkozik; így pl. *ma harmadnapja*' s a latin *nudio tertio*' a. m. *tegnapelőtt*'; mindakettő olyan határnapot jelent, a mely közé s a *mai*' nap közé egy nap esik, vagyis olyan határidőt, melybe mind a kezdő, mind a végző időpont bele van számítva. A *harmadnapos hideglelés*' szintén olyan lázt értet, a mely egy-egynapi szünettel ismétlődik, azaz minden második napon jelentkezik; a latin is *tertiana*-nak nevezi az egy, s *quartana*-nak a két nap közbeestével váltakozó hideglelést. Ugyanez a fölfogás nyilvánul abban is, midőn a *most*' vagy *imént*' helyett azt felelik gúnyosan a *mi-kor?*'-kérdésre, hogy *holnapután harmadnapja lesz*'. *Egy hétre rá*, így is mondható: *nyolczadnapra*'; a *Husvét nyolczada*' is olyan időtartamot jelent, a melyben 6 nap esik a két határnap közé. De ez a számításmód — úgy látszik — csakis a kisebb számok körében jelentkezik s ez a körülmény a régi volta mellett bizonyít. Máskülönbén ugyanis a mai beszédünk ott, a hol valamely meggyökeresedett szólás kézzelfogható értelme nem köti, inkább hajlik az olyan számítás felé, mely a kiinduló időpontot nem foglalja bele a sorszámnévi megjelölésbe.

* * *

A *lustrum*-ot rendszeren 5 évi időszaknak vesszük. Varro szerint *Lustrum nominatum tempus quinquennale* a luendo i. e. sol-

vendo, quod *quinto quoque anno* vectigalia et ultro tributa per censores solverentur'.¹⁾

Szembeötlő itt *lustrum* származtatásának a helytelensége.²⁾ A *-tro* képző ugyanis a cselekvés *eszközét* s *helyét* fejezi ki, ú. m. *claus-trum*, *ros-trum* (a rágás eszköze és helye: csőr), *ras-trum* (kapa), *ara-trum* (v. ö. ζῶσ-τρον: ζῶσμα és ζῶμα). *Lustrum* is jelenthetné ugyan a fizetés helyét, csakhogy nem lehet *λυ-, lü-, solu-*(solu-)ban keresni az etymonját, mert így nem volna érthető a képző előtti s hang; hanem *λου-, lav-* (lau-tum, lő-tum), *lū-*ban s ezekből magyarázni ki a jelentését: *mosakodó-víz* (a tisztítás eszköze), *mosakodó hely* (a tisztítás helye).³⁾ Összefüggésben van tehát mind származásánál, mind jelentésénél fogva a görög *λου-τρον*, *λοῦ-τρον*, *λού-τριον* (v. ö. λούσσης) szókkal. Így érthető meg a *lustrum claudere* vagy *condere* szólás eredete, a melylyel a tisztító ünnep berekesztését szokták jelölni a latin írók.

De nem is ez itt a fő, hanem az, hogy Varro, szerint a *quinto quoque anno* olyan időkoröket jelölt, a melyeknek mindegyike 5 évet (*tempus quinquennale*) foglalt magában s ezt az 5 évi időszakot szintén *lustrum*-nak nevezték. Ámde Censorius 4—4 évet számít egy *lustrumra*. Miután ugyanis szólt a görög *pentaëteris*ről vagyis az olympyasokról, a melyek 4 évi időközökben váltakoztak, így folytatja: *idem tempus anni magni Romanis fuit, quod lustrum appellabant; ita quidem a Ser. Tullio institutum, ut quinto quoque anno* censu civium habito *lustrum* conderetur, sed non ita a posteris servatum. Nam cum inter primum a Ser. Tullio conditum *lustrum* et id, quod ab imperatore Vespasiano V., et T. Cæsare III. cons. factum est, anni interfuerint paulo minus DCL, *lustra* tamen per ea tempora non plura quam LXXV sunt facta et postea plane fieri desierunt. Rursus tamen annus idem magnus *per Capitolinos agonas* cœptus est diligentius servari, quorum agorum primus a

¹⁾ Varro, l. l. 6, 93; v. ö. u. o. 6, 11. *„censor exercitum centuriato constituit quinquennalem“.*

²⁾ Rámutat erre Mommsen is a RStr. II, 332. l. 3. j.

³⁾ Fest. (ed. Thevr.) s. v. *Lustrum*: *„Et cum eiusdem vocabuli prima syllaba producitur, significat nunc tempus quinquennale nunc populi-lustrationem“.*

Domitiano institutus fuit duodecimo eius et Ser. Cornelio Dolabellæ consulatu¹⁾

Censorinus eme tudósításából világosan érthető, hogy a *lustrum* 4 évi időt tett ki, ugyanannyit, mint a görög *olympias*. Nem is valószínűtlen, hogy a *lustrum* időkörenek az olympiasoké szolgáltatta a mintát. Ez az ú. n. *magnus annus*, a melyet Censorinus *pentaëteris*nek, Varro pedig *tempus quinquennalenak* mond, telt el egyik lustratiótól a másikig.²⁾ Ezen utóbb divatja-vesztett ünnep fölelevenítése akartak lenni az először 86-ban Kr. u., Domitianus uralkodása alatt bemutatott *agones Capitolini*, a melyeknek időköre ugyanazon *annus magnus* volt.³⁾

Hogy a *quinquennalis* csakugyan négy-évi időszakra értendő, kiviláglik más adatokból is. Igy Cicero (de or. III, 32, 127) *quinquennalis celebritas*nak nevezi az olympiai játékot. Ovidius a Met. XIV, 8, 16 sk. versében ekkép fejezi ki költőileg, hogy Picus nem volt még 16 éves:

„ . . . nec adhuc spectasse per annos
Quinquennem poterat Graia quater Elide pugnam⁴⁾.

Tacitus szintén *lustrale*-nak nevezi a *certamen Olympicumot*. Egyik is, másik is a mellett szól, hogy a *lustrum* és az *olympias* egyenlő, azaz mind a kettő 4 évi (*quinquennalis*’, *quinquennis*’) időt jelent.⁴⁾ Plinius is a Julius Cæsar-féle naptár szökőperiodusával egyezteteti össze a *lustrumot*.⁵⁾

E szerint a *quinto quoque anno* tulajdonkép olyan időtartamot jelöl, a melyben 3 év esik a két határév közé; magyarul mondva tehát a. m. *minden négy évben* vagy *négyévenkint* vagy

¹⁾ Cens. d. n. XVIII, 12—13. — V. ö. Momms. Röm. Chron. 168. 1. — Borghesi Bart. azon állítását, hogy Censor. téved a lustrumok számára nézve, mert csak 72 volt összesen amaz idő alatt, megezáfolja Zumpt a Rhein. Mus. 25,465 s kk. 26, 1 s kk. közzétett *Ueber die Lustra der Römer* cz. értekezésében.

²⁾ Fest. s. v. Lustrum: *tempus quinquennale*’.

³⁾ Suet. Dom. 4: *Instituit et quinquennale certamen Capitolino Jovi*’.

⁴⁾ Tac. ann. XVI, 4: *propinquo iam lustrali certamine*’. V. ö. Suet. Ner. 23. 24.

⁵⁾ Plin. n. h. II, 122. 130.

„minden negyedik évben“. Ebből az következik, hogy „*quarto quoque anno*“ időtartamában 2 év van a határévek közt,¹⁾ a „*tertio quoque anno*“ban pedig csak egy, úgy hogy ez utóbbi már épen azt jelenti, mint „*alternis annis*“, valamint „*tertio quoque die*“ (legg. XII. tabb.) is épen annyi, mint „*alternis diebus*“. E magyarázat mellett szól Ovidius Fast. II, 475. verse, a hol, miután előbb a Februarius 15-dikére eső Lupercaliá-t említette, ennek folytatásaképp mondja:

„*Proxima lux vacua est. At tertia dicta Quirino*“.

[proxima lux = febr. 16-dika; tertia lux = febr. 17-dike.]

Nem a fölfogás változásában, hanem más körülményekben kell keresnünk az okát annak a valóságnak, hogy a *lustrumok* nem váltakoznak következetesen 4 évi időközökben. A *lustrum* a bérletek megújításának az ideje is volt. A jó bérletek minél tovább való megtartása és kihasználása egyiknek a *lustrum* elodázását, a rossz bérlettől való szabadulás s ilyennek más, jövedelmezőbb bérlettel való fölcserélése a másiknak a *lustrum* mielőbbi megtartását tették kívánatossá. Szintígy sürgethették a *lustrum* megtartását olyanok, a kik a bérletből kirekedtek vagy egyáltalán bérlethez akartak jutni. De számos egyéb ok is folyt be a *lustrumok* ingadozására.²⁾ A római naptár szintén azért kuszálódott össze századok folyamán, mert a pontifexek gyakran személyes okokból nyújtották-kurtították az évet. Így történhetett meg az, a mit Censorinus is megjegyez, hogy a *lustrumok*at sem tartották meg következetesen az eredetileg szokásos időközökben. Servius Tullius négyszer tartott vagyonbecslést.³⁾ Ezek voltak az első *lustrumok* (I—IV.) s a királyság alatt több nem is volt. A köztársaság idején eleinté a consulok tartják a censust; még pedig 49 év lefolyása alatt mindössze talán hatot (V—X.) a következő időközökben:

¹⁾ Oros. IV, 23-ban így olvassuk: Ita *quarto*, quam inceptum fuit, anno bellum Punicum tertium terminatum est. — V. ö. Liv. Per. 49. — Florus (I, 31) is a III. pún háború tartamát (149—146. Kr. e.) *quadrennium*-nak nevezi.

²⁾ L. Zumpt i. m.

³⁾ Val. Max. III, 4, 3: (Tullio) quater lustrum condere contigit. — V. ö. Liv. I, 42. 44.

10 5 19 9 5
508—498—493—474—465—460/459.¹⁾

A 443. évben Kr. e. fölállítják a „*quinquennialis censura*“-t;²⁾ de már a *lex Aemilia* (433.) akként intézkedik, hogy a censorok tiszte csak 1½ évig tartson, vagyis addig, míg a lustratiót és a censust el nem végzik. A censori lustrumok évei Zumpt szerint a következők:³⁾

8 5 12 5 10 10 6 9 15 5
443—435—430—418—413—403—393—387—378—363—
7 13 6 14 6 5 3 5 5 4 10
358—351—338—332—318—312—307—304—299—294—290—
5 5 5 7 6 5 6 7 4 5 5
280—275—270—265—258—252—247—241—234—230—225—
11 5 5 5 5 5 5 5 5 5 5
220—209—204—199—194—189—184—179—174—169—164—
5 7 5 6 5 6 5 5 7 6 5
159—154—147—142—136—131—125—120—115—108—102—
5 3 3 6 10 42 20 22 34 26
97—92—89—86—80—70—28—8 Kr. e. —14—48—74 Kr. u.

Láthatjuk ebből, hogy a lustrumok megtartása nagyon változó időközökben történt. Legsűrűbb az 5 évi időköz, a mely Kr. e. 209. évtől a 154-dikig szabályszerűen ismétlődik. Ámde ez a szabályszerűség egy *SC-tum* következtében esett s mindössze 55 éven át tartott.⁴⁾ Ellenben átlag véve $8\frac{2}{3}$ évi időköz esnek a 650 év leforgása alatt tartott 75 *lustrum* mindegyikére, sőt a 443—70. évig tartott 60 *lustrum* közül is kbl. $6\frac{1}{5}$ év egyre-egyre.

Ezen adatok útvesztőjéből Ideler azon nézethez menekedik, hogy a lustrumokat hol 4, hol 5 évi időközökben tartották ugyan,

¹⁾ Mommsen, Die röm. Chron. 162. s kk. és RStr. II, 331. s kk. Zumpt i. m. végén.

²⁾ Liv. IV, 24. IX, 33. Zonar. VII, 19.

³⁾ Zumpt i. m. — Megjegyzendő, hogy a *lustrum* nem mindig esett bele a census évébe, mert a census hosszadalmassága gyakran áttolta a köv. évre a lustratio megtartását. De viszont arra is mutat föl Z. egy pár esetét, hogy census nélkül tartottak lustrumot. — A 388. évet 387-re igazítottam ki a szerző tulajdon szavai (Rh. M. 26, 28.) alapján. A *censura* mindjárt a választás idejétől kezdve 1½ évig tartott, a mennyi időt t. i. elegendőnek tapasztaltak volt a census megtartására (Rh. M. 25, 490.).

⁴⁾ Liv. XXIV, 10.

de a 4 évi időköz volt az eredeti.¹⁾ Zumpt a *quinto quoque anno*, *tempus quinquennale*, *quinquennialis censura* (l. f.) kifejezésekből azt következteti, hogy a *lustrum* a köztársaság vége felé 5 évi tartamú volt, s akkor bizonyára annyi volt kezdettől fogva, mert — úgy mond — a római szívéosan ragaszkodott az ősrégi szokásokhoz. Csak Augustus alatt kezdték 4 évi idő jelölésére használni s ez a jelentése a *censura* megszűntével s a görög világból vett *capitoliumi* játékok befolyása következtében lassankint fölülkerekedett, úgy, hogy Censorinus már — mondja — csak ezt ismeri s a római *lustrumokat* a görög *olympiasokkal* egyezteteti össze.²⁾

Zumpt tévedése kétségtelen. A fentebb említett adatokból ugyanis láttuk, hogy nem csak épen Censorinus ismerte a *lustrumot* 4 évesnek, hanem Tacitus, Plinius, Ovidius, sőt Cicero is; a két utóbbi meg egyenesen az *olympiai* játékot mondja *quinquennis pugna*-, ill. *quinquennialis celebritas*-nak. Fölhozott adataim elegendő czáfolatul szolgálhatnak Zumpt ama másik állítása ellen is, hogy a *lustrum*nak nem volt semmi *chronologiai* jelentősége sem.³⁾ Kétségkívül volt, még pedig kezdettől fogva mindvégig 4 év. Nem más tehát, mint a Servius Tullius-féle *annus magnus*, a mely — Mommsen szerint⁴⁾ — 4 évet foglalt magában. Bármily szabályszerűtlenség vagy ingadozás mutatkozik is a *censura* váltakozásában, meg a *census* s a *lustratio* megtartásában: a *lustrum* mindig azt a 4 évi időtartamot jelenti, a mennyire kezdettől fogva alkalmazták. Mert bár nincs is semmi adatunk a Serviusi *lustrumok* időkorére nézve, minden valószínűség szerint egy volt az az *annus magnus*ának tartamával s az *olympiai* játékok időkorével. Ehhez az időfogalomhoz már eleitől fogva mintegy hozzátapadt a *quinquennialis* vagy *quinquennis* jelző s a *quinto quoque anno* határozó azon eredeti latin fölfogásnál fogva, a mely a határidőbe mind a kezdő, mind a végző időpontot beleszámította, s úgy maradt mindvégig, akkor is, mikor az eredeti szólástól eltérő beszédben (talán midőn már okoskodás tárgyává is tették a nyelvszokást) járta

¹⁾ Handb. der Chronol. 77. s k.

²⁾ Rh. M. 25, 484. s k.

³⁾ Rh. M. 25, 465.

⁴⁾ Die röm. Chron. i. h.

mellette a *quarto quoque anno* is.*) Hasonló fölfogás nyilvánul *nundinae* (nundinus) s *novendialis* jelentésében, a mint legott látni fogjuk.

* * *

Róma régiebb ideiben, mikor még a földbirtok s a rajta tenyész-
tett jószág volt a vagyonság alapja s úgyszólván egyedüli forrása,
a módosabb polgárság többnyire falun tanyázott s csak bizonyos
napokra járt be a városba adás-vevés czéljából egyrészt, másrészt pe-
dig azért, hogy a hatóság elé tartozó dolgait elintézzék s a folyó ügyek-
ről tudomást szerezzen. Ezek a napok voltak az ú. n. *nundinae*.**)

*) Suet. Cæs. 40: „Annum ad cursum solis accommodavit, ut
centorum sexaginta quinque dierum esset et intercalario mense sublato
unus dies *quarto quoque anno* intercalaretur. — Valószínűleg a Cæsar-féle
kifejezést használja itt Suetonius ebbeli forrása, a *de astris* után, miként
Macr. sat. I, 14: „statuit (Cæsar), ut *quarto quoque anno* sacerdotes . . .
unum intercalarent diem“. V. ö. Ovid. Fast. III, 161.

**) Macr. sat. I, 16, 32: „Harum (sc. nundinarum) originem quidem
Romulo assignant, quem communicato regno cum Tito Tatío sacrificiis
et sodalitatibus institutis *nundinas* quoque adiecit commemorant, sicut
Tuditanus confirmat. Sed Cassius Servium fecisse *nundinas* dicit, ut in
urbem ex agris convenirent urbanas rusticasque res ordinaturi.

Dion. II, 28: (Ῥώμιλος) τοὺς αὐτοὺς τὸν τε πολεμικὸν καὶ τὸν γεωργικὸν
ἔταξε βίον ζῆν. Εἰ μὲν εἰσῆλθῃν ἄγοιεν ἐπὶ τοῖς κατ' ἀγρὸν ἔργοις ἐθίζων ἅπαντας
μένειν, πλὴν εἴ ποτε δεηθεῖεν ἀγορᾶς, τότε δ' εἰς ἄστυ συνιόντας ἀγοράζειν, ἐνάτην
ὀρίζων ἡμέραν ταῖς ἀγοραῖς. — VII, 58: Ἐν ταύταις (sc. nundinis) συνιόντες ἐκ
τῶν ἀγρῶν εἰς τὴν πόλιν οἱ δημοτικοὶ τάς τε ἀμείψεις ἐποιούντο τῶν ὠνίων καὶ τὰς
δίκας παρ' ἀλλήλων ἐλάμβανον τὰ τε κοινὰ ὕσων ἦσαν κύριοι κατὰ τοὺς νόμους καὶ
ὅσα ἡ βουλή ἐπιτρέψειεν αὐτοῖς ψῆφον ἀναλαμβάνοντες ἐπεκύρουν· τὰς δὲ μεταξὺ
τῶν ἀγορῶν ἑπτὰ ἡμέρας ἐν τοῖς ἀγοραῖς ἐνέτριβον.

Varr. r. r. II. præf. 1: Viri magni nostri maiores . . . annum ita
diviserunt, ut nonis modo diebus urbanas res usurparent, *reliquis septem*
ut rura colerent.

Macr. I, 16, 34: Rutilius (a Kr. e. 105. évi consul) scribit Romanos
instituisse *nundinas*, ut octo (itt kétszégkívül *septem* volna helyén, a mint
Mommsen is véli) quidem diebus in agris rustici opus facerent, *nono*
autem *die* intermisso rure ad mercatum legesque accipiendas Romam ve-
nirent et ut scita atque consulta frequentiore populo referrentur, quæ
trinundino die proposita a singulis atque universis facile noscebantur,
unde etiam mos tractus, ut leges *trinundini die* promulgarentur. Ea re
etiam candidatis usus fuit in comitium *nundinis* venire et in colle con-
sistere, unde coram possent ab universis videri: sed hæc omnia negle-
gentius haberi cæpta et post abolita, postquam *internundino* etiam ob
multitudinem plebis frequentes adessee cæperunt.

Dionysius (VII, 58) és Varro (r. r. II. praef. 1.) szerint 7 nap esett két *nundinae* közé. Ezt a 7 napot nevezi Rutilius (Macr. I, 16, 34) *internundinum*nak (,hétköz'). Minden 8-dik nap volt tehát nekik az, a mi nekünk a vasárnap (eredetileg: vásárnap). Ilyen napokon összeszedte a falusi ember eladó portékáját s batyuba kötve vitte be a városba, a honnan *,vállára nézve ugyan megkönnyebbülten, de pénzzel terhelve tért haza'* — mondja a Vergiliusnak tulajdonított Moretum szerzője.¹⁾ Ez a nyolczadik nap, vagyis a *nundinae* az, a melyről mondja Ovidius:²⁾ *,est quoque (sc. dies), qui nono semper ab orbe redit'*. A római itt is mind a két határnap számításával kilenczedik napnak nevezi azt, a mit mi nyolczadik napnak mondanánk. A határidőnek egész azonos e számítása azzal, a milyent a *Nonae*-val kapcsolatban említettünk.

A *nundinae* szó két alkotó része magától szembeötlik, t. i. *nonus* és *dies*. Más alakjai az első tagnak *non* (*nondin* . . . : tab. Bant.) és *noun* (*noundinum*: SC. de Bacch.). Hogy csak mint pluralis fordul elő, annak oka az, mert *feriae* értendő hozzá, vagyis *nundinae* tulajdonképen nőnemű pluralisa egy különben ránk nem maradt *nundinus* melléknévnek.³⁾ Mint *dies feriatius* a *nefasti* közé tartozott; ennél fogva nem használhatták föl sem választó, sem törvényhozó, sem törvénykező *comitia* tartására; ellenben a magistratusokat nem akadályozta hivatalos dolgaik végzésében (*iuris dictio, manu missio*).⁴⁾ A *lex Hortensia* (287. Kr. e.) a *dies fasti* közé sorolta, hogy a vásár alkalmával peres ügyeket is elintézhessék a falusiak. Népgyűlést ezentúl sem volt szabad tartani vásári napon, hogy a népet el ne vonják üzleti dolgaitól; de ezt a tilalmat — úgy látszik — nem tartották szem előtt minden gyűlésre

¹⁾ Mor. 79. s kk.

,Nonisque diebus
Venales humero fascēs portabat in urbem,
Unde domum cervicē levis, gravis aere redibat'.

²⁾ Fast. I, 54.

³⁾ Idővel tágult a jelentése, úgy, hogy nem csak a vásár napját értették rajta, hanem a *vásárt*, vagyis adás-vevést, s az adás-vevés helyét is (Cic. Att. I, 14, 1. IV, 3, 4. — Moret. 80. — Liv. VII, 15, 13.), mint a hogy mondjuk mi is *,jó v. rossz vásár', 'kimegyek a vásárba', stb.*

⁴⁾ Macr. I, 16, 28. 30. Fest. p. 180. Thewr. — V. ö. Serv. ad Verg. Georg. I, 275. Gell. N. A. XX, 1, 49.

nézve.¹⁾ A *lex Clodia* (58. Kr. e.) végre általában minden *dies fastus* fölszabadított törvényhozó *comitia* tartására is.²⁾

Daczára annak, hogy a *nundinae* fogalma felől tisztában vagyunk, még sem sikerült meghatároznunk a *trinum nundinum* és *trinundinum* mivoltát s fogalmi körét. *Trini* vagy sing. *trinus* jelentése tulajdonképen a. m. 'három együtt' (= három egymás mellett, egymás után vagy egyszerre), 'hármas'.³⁾ Ugyanilyen jelentése van a *trinum nundinum*ban, miként a következő helyek mutatják:

I.	<p>{ 'Haice utei in conventionid exdecis ne minus trinum nundinum': SC. de Bacch.
[tr]inum nundin[um]: tab. Bant.</p>	{ ... ne kevesebb időre, mint egy trinum nundinum-ra, v. ne kevesebb idővel, mint egy tr. n. mal előbb'
II.	<p>{ 'comitia in trinum nundinum indicere': Liv. III, 35, 1.
eis τρίτην ἀγορὰν παρῆναι: Plut. Cor. 18.
'(οἱ δῆμαρχοι) τὴν τρίτην ἀπ' ἐκείνης ἐσομένην ἀγορὰν προσιπόντες' Dion. X, 35.
V. ö. még Dion. IX, 41. X, 3,
'χρόνος ὀρίζεται μέχρι τῆς τρίτης ἀγορᾶς' Dion. VII, 58.</p>	<p>{ ... egy trinum nundinum-ra ...'
'a harmadik vásárnapra ...'
'az attól (ill. avval) számított harmadik vásárnapot ...'
'... a harmadik vásárnapig'</p>
III.	<p>{ (Cæsarról:) 'ad consulatus petitionem se venturum, neque se iam velle absente se rationem haberi suam; se praesentem trinum nundinum petiturum'. Cic. fam. XVI, 12, 3.
'... ne nisi producta die quis accusetur, ut ter ante magistratus accuset intermisso die, quam multam irroget aut iudicet, quarta sit accusatio trinum nundinum producta die, quo die iudicium sit futurum'. Cic. de dom. 17, 45.</p>	<p>{ ... a trinum nundinummal előbb személyesen fog ...'
'... a negyedik vádolás egy trinum nundinummal előbb kítűzött napon legyen' (t. i. a vádindítványtól számítva: Momms.-Marqu. III, 356. l. 3. j.).</p>

¹⁾ Momms. RStr. I, 199. l. 3. j.

²⁾ Cic. Sest. 15, 33. prov. cons. 19, 46. Qu. fr. 2, 7.

³⁾ Pld. *trini boves* (Varr.) — sed protelo *trini boves unum aratrum*

Hogy *nundinae* (sc. *feriae*) a *nundinus* melléknév nőnemű plur. nominativusa, az kétségtelen. De hogy mi lehet a *nundinum* ebben a *trinum nundinumban*, arra nézve eltérők a vélemények. Aligha csálódom, hogyha a *trinum* mellett álló *nundinumban* főnevet látok. Ámde szinte bizonyosra vehetjük, hogy a *trinum nundinum* forma oly régi időből való, a mikor még nem volt használatban egy *nundinum* főnév. A fölhozott példák-ból úgy érezzük ugyan, mintha accusativus temporis volna, csak-hogy némelyik hely meglehetősen elüt ennek rendes használatától; sőt a Livius-féle hely egyenesen azt tanúsítja, hogy későbbi időben már épen a szóalak jelentésének szokatlansága folytán praepositióval erősítették (in *trinum nundinum*); s ezen meg sem ütközhetünk, ha tudjuk, hogy abban az időben már használatban kellett lenni egy *nundinum* főnévnek, mert Macrobiusnál, a ki Rutiliusnak, a Kr. e. 105. évi consulsnak följegyzését idézi, *internundino*-t olvashatunk e jelentésben: „hétközben”, „hétköznapokon”.*) Előfordul *inter nundinum* azonkívül M. Varrónál, sőt már Luciliusnál is. Kétségkívül még ezéknél is későbbi eredetű *nundinium* (hét) és *internundinium* (hétköz)**)

A föntebb idézett példák-ból kiviláglik egyébként az is, hogy a görög is *acc. temporis*t érzett ki a *trinum nundinumból*, magából a *nundinumból* pedig a *nundinae* értelmét. Mindenesetre különös, hogy a görög sorszámnévvel másítja *trinust*; de ez a végső időhatár jelölésére mindenütt a maga helyén van; csak ott szúr szemet, a hol a *trinum nundinum* kezdetétől fogva egész a végéig tartó időt akarja kifejezni, mint Plut. Cor. 19:

ἐν τῷ μεταξύ χρόνῳ τῆς τρίτης ἀγορᾶς

ducent (Cato ap. Non. s. v. *protelare*); *trinae catenae* (Caes.), *trina bella civilia* (Tac.), *trina nomina* (Ovid.), *trinis aut quadrinis diebus* (Plin.); — *trinus versus* (Plin.), *trina pugna* (Plaut.), *trinum forum* stb.

*) Macr. I, 16, 35: I. föntebb! Varr. sat. Men. 186. 528. Luc. sat. 26, 80.

***) Lampr. Alex. 28: „consulatum ter iniit tantum ordinarium ac primo *nundinio* sibi alios sufficit”. — 43: *nundinia* vetere ordine instituit”. — Lampr. Tac. 9: „fratri suo Floriano consulatum petit et non impetravit idcirco, quod iam senatus omnia *nundia* (= *nundinia*) suffectorum consulum clauserat. — Mar. Victor. p. 25 K. V. o. Momms. Marq. I, 38.

itt ugyanis a ,ή τρίτη ἀγορά‘ semmiesetre sem a *tertia nundinaet* akarja kifejezni, hanem a *trinae nundinaet*. E kettő közt levő különbség pedig világosan látható a következő helyekből:

(Az elmarasztalt adósok, ha időközben nem bírtak kiegyezni a hitelezővel, 60 napon át 15 font súlyú bilincsben maradtak.)

Inter eos dies *trinis nundinis continuis* ,három egymásután következő vásárnapon‘
ad praetorem in comitium producebantur . . . *Tertiis* autem *nundinis* capite ,a harmadik vásárnapon‘
poenas dabant aut trans Tiberim peregre venum ibant‘. Gell. XX, 1.

,*Tertiis nundinis partis secanto*‘. Lex. XII. tabb.

Az ,*inter nundinum*‘-ot Nonius (p. 214 M.) úgy magyarázza, hogy a masc. *nundinus*on (sc. *dies*) alapszik. Ez a melléknév szerepel a *nundinae*ben is, csak hogy itt a. m. ,kilencedz-‘, illetőleg ,nyolczadnap‘. Az *inter nundinum*nak azonban mint nem határnapnak, hanem időköznek inkább a ,*tempus*‘ kiegészítés felel meg, ez is csak akkor, ha *nundinus* is, miként *novendialis*, nem csak ,nyolczadnapi‘-t (pl. ,*sacrificium novendiale*‘) jelentett, hanem ,nyolcz napon át tartó‘-t is. Ámde Priscianus (VII, 3, 9) a *trinarum nundinarum* összevont alakjának tartja *trinum nundinum*ot s ezen magyarázat mellett szólnak is csakugyan a következő helyek:

,Ubi lex Cæcilia-Didia? Ubi *promulgatio trinum nundinum*?‘ Cic. Phil. V, 3, 8. ,3 vásárnapi kihirdetés‘

,ex promulgatione *trinum nundinum*‘. Cic. Corn. 1.

,Si, quod in ceteris legibus *trinum nundinum esse* oportet, id in adoptione satis est *trium esse horarum*, nihil reprehendo, sin eadem observanda sunt, indicavit senatus M. Drusi legibus, quæ contra legem Cæciliam et Didiam late essent, populum non teneri‘. Cic. de dom. 16, 41. ,3 vásárnapnyi‘
,3 órányi‘ (*spatium* v. *tempus*)

„farris pretium in trinis nundinis ad 3 nundinae-nyi idő alatt”
assem redegit”. Plin. n. h. XVIII, 3, 5.

Lange általában összevont pluralis genitivust lát *trinum nundinum*-ban, csakhogy ő alapot téveszt, midőn a *promulgatio trinum nundinum*-ot a *pr. in tertias nundinas*-ból fejleszti,¹⁾ mintha t. i. a kihirdetés határidejének változása vonta volna maga után a kifejezés változását. John szerint is plur. gen. volt kezdetben; de későbbben, mikor már nem voltak tisztában a mivolta felől, eleinte nomen indeclinabile-nak, majd pedig *sestertium* módjára declinabile-nak érezték s úgy is használták.²⁾ Mommsen ellenben, bár némi tartózkodással, a *nundinum* főnevet veszi föl s a *trinum nundinum*-ot inkább hajlandó *trinorum nundinorum*, mintsem *trinarum nundinarum* összevont alakjának tekinteni.³⁾

A *trinum nundinum* eredeti mivoltának idővel való elhomályosodását jelzi a fönt is idézett Liviusi hely (III, 35, 1): „Postquam vero comitia decemviris creandis in trinum nundinum indicta sunt . . .”; úgyszintén ez is:

„trino nundino promulgare”. Quint. „egy tr. n.-mal előbb”
II, 4, 35.

Ezek már kétségkívül a „*nundinum*” főnevet értetik velünk. Ám ezt hagyjuk még nyílt kérdésnek! Egyelőre legyen elég kiemelnünk még egyszer annyit, hogy a *trinum nundinum* sehol sem szerepel melléknév gyanánt. Későbbi időben azonban jelentkezik a használatban egy *trinundinus* melléknév s egy *trinundinum* főnév is, ú. m.

trinundino die proponere: Rutilius ap. Macr. Sat. I, 16, 34. „a 3 vásárnapi határidő napján közzétenni”

[lex Cæcilia et Didia] *iubebat in promulgandis legibus trinundinum tempus observari*. Schol. Bob. (in or. Cic. pro Sest. 64.) „a 3 vásárnapi idő megtartását . . .”

trinundini die promulgare: Macr. I, 16, 34. „a 3 vásárnapi határidő napján kihirdetni”

¹⁾ Rhein. Mus. 30, 350. V. ö. RA. II, 470.

²⁾ Rhein. Mus. 31, 411. s. kk.

³⁾ RStr. III, 375. l. 2. j.

„*Saepe hanc ostendi promulgatae legis et latae differentiam: nam trinundino proponerentur, ut in notitiam populi pervenirent; quo exacto tempore ferebantur in iuris validi firmitatem*“ Schol. Bob. in or. Cic. pro Sest. 25.

„*trinundino confirmari*“: Macr. III, 17, 7.

„3. vásárnap i idővel előbb . . .“

„s ezen határidő lejártával . . .“

Hogy ezen alakok nem a *trinum* és *nundinum* összevonásából keletkeztek, mint a hogyan Corssen véli,¹⁾ bizonyosága az, hogy bennük a *tri* alkotó rész rövid, épen úgy, mint a többi hasonlóképzésű szóban, mint pl. a *trinodis*, *tripector*, *tricorpor*, *trivemis*, *triformis*, *trigeminus* melléknévekben s a *trinummus*, *triclinium* (τρικλίσιον), *tricolon* (τρικωλον), *triobolus* (τριόβολος), *Tripolis* (Τριπολις) főnevekben. Valószínűleg a *trinundinus* melléknévből alakult a *trinundinum* főnév, miként triduus-ból *triduum*, *triennis-ből *triennia*; továbbá *trinoctium*, *triscurria* stb. is melléknévek eredetileg. És miként *trinoctium* a. m. *tres noctes continuae*,²⁾ akként a *trinundinum* is a. m. *tria nundina continua* (= *trina nundina*); ekkor pedig a jelentése is összevágott már a *trinum nundinum*-éval, a mely eredetileg a *trinae nundinae*-vel befoglalt időt értette.³⁾

A kérdés tehát az, mennyi időt értettek egy *trinum nundinum* vagy egy *trinundinum* alatt. Ernest Ágost a bipontinumi Cicero-kiadáshoz készült *Index Latinitatis*ban így magyarázza: „*Ternae autem nundinae cum diebus interiectis conficiunt summam XVII dierum*, non, ut quidam docti viri existimarunt, XXVII. Numerandorum dierum enim initium fit a nundinis primis et desinit in tertiis: nundinae autem secundae more Latino bis numerantur, ut idem dies sit nonus a primis nundinis, et primus in altera enneade dierum“. Más vélemény szerint 24 napot foglalt magában a *trinum nundinum*;⁴⁾ egy harmadik szerint pedig legalább is három *nun-*

¹⁾ Ausspr. II, 574. 885.

²⁾ Gell. N. A. X, 15, 14. III, 2, 12.

³⁾ Hogy a *trinundinum* szintén határidő-tartamot jelent, nem pedig időhatárt, mutatja a fent idézett „*quo exacto tempore*“ kifejezés.

⁴⁾ Momms. Chron. 243. RStr. III, 376. l. 1. j.

dinaet foglalt magában a közbeeső időnek s a kihirdetés napjának beleszámításával, csakhogy a harmadik *nundinae* utáni valamelyik *dies comitialisra* szólt s így a kihirdetés legalább is 17 nappal történt a *comitia* előtt.¹⁾

Ez a vélemény az, a melyet részemről legelfogadhatóbbnak tartok. Annyi kétségtelen, hogy a promulgationak legalább is annyi idővel kellett megelőznie a határozat- vagy ítélethozatal napját, hogy a közbeeső idő alatt három *nundinae* essék egyfolytában, a melyeken a *promulgatio*ról a falusiak is tudomást szerezhessenek. A *trinum nundinum* tehát a *comitia* megtartására, ill. általában a határozathozatalra nézve a *terminus ante quem non*-t jelöli. Az is bizonyos, hogy ezen esetben 17 nap a legrövidebb időköz. Ámde azt már nem látom igazolhatónak, hogy e legkisebb határidőbe a kihirdetés napja is számított volna; ez a nézet csak azon esetben állhatna meg, ha csakis *nundinae*n történhetett volna a közzététel; már pedig történhetett más napon is, csakhogy azért a határidőt olyankor is a legközelebbi *nundinae*től számították. Azt mondhatjuk tehát, hogy a *trinum nundinum* későbbi értelme szerint nem foglalta magában sem a *promulgatio*, sem pedig a *comitia* napját.²⁾ A határozathozatal napját ugyanis a törvényes határidő lejártá után következő időre külön kellett kitűzni. Így érthető meg, hogy Cicero már Julius végén vagy Augustus elején tud egy elhalasztott s October 18-dikára kitűzött comitiáról.³⁾ A kitűzött határidő elhalasztására nézve még egyéb esetek is ismeretesek;⁴⁾ de viszont nem egy példa van arra is, hogy egy vagy más oknál fogva mellőzték a *trinum nundinum*ot; az elhalasztásra — úgy látszik — a *senatus* szokta megadni a fölhatalmazást.⁵⁾

¹⁾ Herzog, *Gesch. u. System der röm. Staatsverf.* (1884.) I, 1902.

²⁾ V. ö. Bardt, *Die Senatssitzungstage* (Herm. VII, 14. s. kk.).

³⁾ Att. II, 20, 6; 21, 5.

⁴⁾ Cic. Mur. 25, 51. V. ö. Herm. I, 431. Lange RA. III, 240. 243. — Cic. Quint. fr. II, 16, 3. — Att. I, 16, 13. — IV, 16, 6. — Dio 36, 39. — L. még Lange RA. III, 309. s. kk.

⁵⁾ Liv. IV, 24, 6 (Aem. iterum dictator): „Se legem laturum, ne plus quam annua ac semenstris censura esset. Consensu ingenti populi legem *postero die* pertulit. — XLIII, 16, 11 (a censorok ellenében a publicanusok megnyerik P. Rutilius pl. tribunust, a ki) *utrique censori per duellionem se iudicare pronuntiavit diemque comitiis a C. Sulpicio prae-*

A 24 napos *trinum nundinum*ot valló vélemény csupán többé-kevésbé valószínű föltevésén nyugszik. Teljes erejű bizonyíték egy sem hozható föl mellette. A *lex Manilia de suffragiis libertinorum*ot illetőleg Mommsen felteszi, hogy Manilius azt a 67. évi Dec. 10-dikén, azaz mindjárt a hivatala elfoglalása napján promulgálta, de — úgy mond — megsemmisítették, mert a tárgyalásáig (Dec. 29.) eltelt idő, vagyis 20 nap nem volt elegendő.¹⁾ E törvényt csakugyan a 67. év utolsó napján, Dec. 29-dikén, hozták ugyan,²⁾ éppen azon a napon, a melyiken abban az évben a *Compitia*-ünnepet tartották;³⁾ de hogy mikor promulgálták, bizonytalan. Így hát erre az adatra nem építhetünk a *trinum nundinum* időbeli értékének meghatározásában. De ha helyt adnánk is Mommsen ama föltevésének, akkor sem magyarázhatjuk ezt az esetet 24 napos *trinum nundinum*ra. Cicero tudniillik azt mondja, hogy sok más kifogáson kívül főleg a *celeritas actionis*-t hozták föl e törvény ellen.⁴⁾

Asconius ehhez a következő magyarázatot adja: *Celeritatem actionis significat, quia Manilius . . . post pauculos statim dies quam inierat tribunatum legem eandem Compitibus pertulit.*⁵⁾

tore petiit. Non recusantibus censoribus, quo minus primo quoque tempore iudicium de se populus faceret, in a. diem VIII. et VII. Kal. Oct. comitiis perduellionis dicta dies. — V. ö. Liv. XXIII, 24, 3.

Liv. IV, 58, 8: *id patres ægre passi (t. i. hogy a veiiabeli senatus elégtételt adni vonakodott) decrevere, ut tribuni militum de bello indicendo Veientibus primo quoque tempore ad populum ferrent.* — XXIV, 7, 11: *... Fabius ex auctoritate senatus Puteolos . . . communiit præsidiumque imposuit. Inde Romam comitiõrum causa veniens in eum quem primum diem comitiãlem habuit comitiã edixit.* — XLI, 14, 3: *senatus . . . consulem comitiã primo quoque tempore habere iussit.* — XLII, 28, 1: *cui (sc. senatui) primo quoque tempore magistratus creari, cum iustum bellum immineret, e re publica visum erat.*

¹⁾ Momms. RStr. III, 376.

²⁾ Dio. XXXVI, 25: *Ὁ δὲ δὴ Μάλλιος καὶ δίκην ὀλίγου ὑπεσχε. Τῷ γὰρ εἶναι τῷ τῶν ἀπελευθέρων ἐν τῇ ἐσχάτῃ τοῦ ἔτους ἡμέρᾳ, καὶ πρὸς ἐσπέραν, παρασκευάσας τινὰς ἐκ τοῦ ὄμιλου, ψηφισάσθαι μετὰ τῶν ἐξελευθερωσάντων σπᾶς ἔδωκεν. Ἐπει δὲ ἡ βουλὴ εὐθύς τῇ ὑστεραίᾳ ἐν αὐτῇ τῇ νομηνίᾳ ἐπυθετο, ἐν ἧ Ἀύκιος τε Τοῦλλιος καὶ Αἰμίλιος Λέπιδος ὑπατεύειν ἤρξαντο, τὸν νόμον αὐτοῦ ἀπεψηφίσαντο.*

³⁾ Asc. in Cic. or. pro Corn. 65.

⁴⁾ Cic. Corn. 65: *In quo cum multa reprehensa sint tum inprimis celeritas actionis.*

⁵⁾ Asc. i. h.

Manilius sietette a javaslat tárgyalását, mert a következő évre megválasztott consulok részéről veszélyeztetve látta annak sorsát. Már az is jelentékeny, sőt döntő erejű formahiba volt, hogy a *Comptalián* tartották meg a *comitiát*, akkor is este felé!¹⁾ Azért emeli ki Asconius a *Comptalibus* szót az által, hogy közvetetlenül az ige elé teszi. A *Comptalia*-ünnep ugyanis a *feriae conceptivae* közé tartozott, azon tehát mint afféle *dies nefastus*on tiltva volt törvényhozó *comitiát* tartani. Ámde itt, a mint a *post pauculos statim dies*-ből kitűnik, nem tartották szem előtt a törvényrendelte határidőt sem. A hiba azonban nem az volt, hogy nem esett közbe 24 nap, hanem az, hogy a promulgatiótól a törvény meghozataláig lefolyt 20 nap alatt csak 2 *nundinae* volt, t. i. Dec. 15- és 23-dikán.²⁾ A *celeritas actionis* tehát abban nyilvánult, hogy a törvényes *trinum nundinumot* meg nem tartották.

Lange azt mondja, hogy az 52. évben Martius 1-jén promulgált *leges Pompeiae* (*de vi* és *de ambitu*) tárgyalásáig legfőlebb 20 nap telt el.³⁾ Hivatkozik Asconiusra. Ámde Asconius nem említi a tárgyalás idejét; ellenben a promulgatio napját világosan megjelöli, még pedig nem Mart. 1-jében, hanem Febr. 28-dikában.⁴⁾ A promulgatio napja tehát ismeretes ugyan, de a perlatio napja

¹⁾ Dio i. h.

²⁾ E számítást Cicerónak egy 57. évi Dec. hónapban kelt levelében olvasható e pár szóból álló megjegyzés alapján tettem: „*Ante diem X. Kal. nundinae*” (Att. IV, 3, 4.). — Különben a valószínűség e számítás nélkül is az én magyarázatom mellett szólna, a mennyiben Maniliusra nézve csak akkor jött volna ki a törvényes időköz, ha a *nundinae*-k épen Dec. 10., 18., 26. v. 11., 19., 27. v. 12., 20., 28. napjaira estek volna, — az első sorozat szerint persze csak azon esetben, ha mindjárt az nap promulgálta volna javaslatát, a melyen elfoglalta hivatalát. Az utolsó sorozat szerint vége azonban még mindig útjában állt volna a *Comptalia*-ünnep.

³⁾ RA. III, 361. 364.

⁴⁾ Asc. arg. in or. Cic. pro Mil. 39: *Perlata deinde lege Pompeia . . . statim comitia habita.* — U. o. 37: *Pompeius . . . V. Kal. Mart. mense intercalario consul creatus est statimque consulatum iniit. Deinde post diem tertium de legibus novis ferendis rettulit: duas ex SC-to promulgavit, alteram de vi . . . , alteram de ambitu . . .* E gyűlés lefolyásáról másnap, Mart. 1-jén értesíti a népet T. Munatius Plancus trib. pl. egy contión (A-sc. in or. Mil. 14.).

nem; csupán annyi bizonyos, hogy Apr. 4-dikéig már törvénynyé lett.¹⁾

Azt mondja Mommsen,²⁾ hogy a SC. de Bacch. fölhozott helye csakis teljes 24 napról érthető. Ez azonban probatio ex probando; mert csak azon esetben érthető annyira, ha csakugyan 24 napot tesz ki egy *trinum nundinum*. Azt is csak valószínűnek mondja Mommsen,³⁾ hogy a *comitia curiatana* a testamentumokra nézve megállapított idejét, Martius 24- és Majus 24-dikét, az illető hónapok elsején hirdették ki, vagyis egy *trinum nundinum*mal előbb; s hogy a 17 napra való számítás csupán a későbbi használat és alakok összezavarásán alapszik. Pedig, épen ellenkezőleg, a 24 napos számítás nem egyéb, mint a *nundinum* később kifejlődött fogalmának ráérőszakolása a régi használatra. Hol maradna ily határidőszámítás mellett az az eredeti római fölfogás, melynek oly kézzelfogható példáit láttuk? Nem jön ki a 24 nap még az 58. évi Jan. 3-dikán hozott *leges Clodiae*ben sem, csupán 23.⁴⁾ De ha kijönne is a 24 nap, a határidő ennyire nyúlását ebben az esetben más körülményeknek kell tulajdonítanunk. Számításom szerint ugyanis az 59. évben Dec. 13., 21. és 29. *nundinae*s napok voltak;⁵⁾ az volt tehát a hó utolsó napja is, a mikor Clodius tribunusi hivatalának kezdetétől számítva lejárt a három *nundinae*t magában foglaló idő. A javaslat tárgyalása tehát abban az évben meg nem eshetett. Föltevé azonban, hogy helytelen a számításom, még egy szintoly nagy akadálya volt abban az évben a javaslat törvénynyé emelésének, az t. i., hogy M. Bibulus, Caesar azon évi consultársa, a *lex agraria* megakadályozása végett az év összes hátralevő napjait *feriae*nek nyilvánította.⁶⁾ Az év két első napját rendszerint *dies fastus*oknak

¹⁾ Asc. arg. 40.

²⁾ RStr. III, 376. l. 1. j.

³⁾ RChr. 243. l.

⁴⁾ Cic. Pis. 4, 9: Ergo his fundamentis positus consulatus tui *triduo post* inspectante et tacente te a fatali portento prodigioque rei publicae lex Aelia et Fufia eversa est.

⁵⁾ Számításom alapja u. a., mint a melyet föntebb megneveztem.

⁶⁾ Dio XXXVIII, 6: (Bibulus) . . . επειδὴ μηκέτ' αὐτῷ μηδεμία ἄλλη σκῆψις ἀναβολῆς ὑπελείπετο, ἱερομηνίαν ἐς πάσας ὁμοίως τὰς λοιπὰς τοῦ ἔτους ἡμέρας, ἐν αἷς οὐδ' εἰς ἐκκλησίαν ὁ δῆμος ἐκ τῶν νόμων συνελθεῖν ἐδύνατο, προηγόρευσε.

tartották fenn, hogy az új consulok megtehessék szokásos előterjesztéseiket a senatusban.

Nincs tehát egyetleneg számavehető adat sem a *trinum nundinum* 24 napos volta mellett. E határidő használata igen régi. A *comitia curiatán* — úgy látszik — már kezdettől szokásban volt; valahányszor szavazni hívták össze, s *arrogatio* esetén még a köz-társaság végső idejében is megkívánták.¹⁾ Korán említik a *centuriata* és *tributa comitiára* nézve nem csak törvénykezés, hanem törvényhozás s választás eseteiben is.²⁾ A vád előterjesztése s a *quarta accusatio* közé legalább is egy *trinum nundinum*nak kellett esni.³⁾ Törvényjavaslatokat egy *trinum nundinum*mal előbb kellett kihirdetni a törvényhozó *comitia* napjánál. Ugyanennyi idővel kellett előbb jelentkeznie a hivatalra pályázónak is a választó *comitia* napjánál s a *trinum nundinum* kezdetével lejárt a jelentkezés határideje.⁴⁾ Ha a *promulgatio nundinae* történt, akkor az ezzel együtt számított következő 3-dik *nundinae*n letelt a *trinum nundinum*, úgy, hogy azon a napon már foganosítható volt az ilyen határidőhöz kötött cselekvés. Így a nem fizető adóson, miután 3 egymás után következő *nundinae*n a praetor elé kísérték, a harmadik *nundinae*n már végrehajthatták a törvényes büntetést;⁵⁾ *concilia plebis* is lehetett *nundinae*n tartani.⁶⁾ *Comitia*-t azonban hosszú időn át nem tarthattak rajta, mert a *nundinae* dies nefastus volt; várni kellett tehát legalább is a legközelebbi *comitialis* napig. A *lex Hortensia* (287.) tette a *nundinae* dies fastus-sá; attól fogva

¹⁾ Cic. de dom. 16, 41. Sest. 64, 135. Dio XXXIX, 11. Schol. Bob. ad or. Cic. pro Sest. 64.

²⁾ Dion. IX, 4. X, 3. A *com. cent.*-ra nézve kezdetben — úgy látszik — 30 nap (*iusti triginta dies*) volt a szokásos időköz. Macr. I, 16, 15. V. ö. Liv. XXXIX, 15, 11. Dio XXXVII, 28.

³⁾ Cic. de dom. 17, 45.

⁴⁾ Sall. Cat. 18: *intra legitimos dies profiteri*. Cic. fam. X, 25, 2: *usitati et quasi legitimi temporis ad petendum*. — John, Rh. M. 41, 411. — Mommsen, RStr. I, 503. l. 1. j.

⁵⁾ Gell. n. A. XX, 1, 46: *iudicati trinis nundinis continuis ad praetorem producebantur . . . Tertius autem nundinis capite poenas dabant aut trans Tiberim peregre venum ibant*. — Lex XII. tabb.: *Tertius nundinis partis secanto* (Macr. I, 16, 28.).

⁶⁾ [εἰς τριτὴν ἡγοράν]: Dion. VII, 58. X, 35. Plut. Cor. 18.

szabad volt a comitiának *nundinae* is törvénykezni,¹⁾ majd jóval később a *lex Clodia* (58.) alapján törvényt hozni is.²⁾ A *trinum nundinum* mint legrövidebb terminus megtartását rendes körülmények közt megkövetelték,³⁾ sőt a *lex Caecilia-Didia* (98. Kr. e.) törvényesítette.⁴⁾

A *trinum nundinum* tehát olyan terminust jelölt, a melyben 3 *nundinae* volt egymásután. Ez volt a fő. Eredetileg — úgy látszik — nem is jelentett valamint kevesebbet akként többet sem 17 napnál, úgy hogy ama minden valószínűség szerint pluralis genitivusból (*tempus* vagy *spatium* hozzáértésével) keletkezett alakot eredeti mivoltának elhomályosodásával mint accusativus temporis-t használták (,mennyi időre?'). Alakja megmaradt, de jelentése tárgult már akkor, midőn ugyanazt a határidőt a comitiákra is alkalmazták, még pedig azért, mert a *nundinae* alkalmával sem választó, sem törvényhozó comitia-t nem lehetett tartani, sőt a *lex Hortensia*ig törvénykezőt sem. Ez a tágabb jelentés azután fölülkerekedett s minthogy azontúl többnyire hosszabb terminusok szerepeltek 17 napnál, ugyanazt az accusativusnak látszó alakot úgy értették, hogy ,*legalább is egy trinum nundinum-mal előbb*'.

A jelentés illetően tágulása után változott az alak is (trino *nundino*’, ,trinis *nundinis*’); úgy tekintették ugyanis a *nundinum* részt, mint önálló semlegesnemű főnevet, mely 8 napi idő, vagyis a római hét jelölésére önként kínálkozott. Így azután a *potiori* való jelentésében a tulajdonképen pontos 24 napot jelölő, de azért ugyanazon értelemben járatos *trinundinum* szóval a szokásos határ-

1) Macr. I, 16, 30 (Granius Licinianus): ,*nundinas Jovis ferias esse . . . sed lege Hortensia effectum, ut fastæ essent, uti rustici, qui nundinandi causa in urbem veniebant, lites componerent*’. — ,Julius Caesar XVI. auspiciorum libro negat nundinis contionem advocari posse, id est cum populo agi, ideoque nundinis . . . comitia haberi non posse’. — Fest. s. v. (Thewr. 180. s k.): *Nundinas feriarum diem esse voluerunt antiqui, quo mercandi gratia Urbem rustici convenirent*.

2) l. 12. l.

3) SC. de Bacch. ,*ne minus trinum nundinum*’. — Quint. i. o. II, 4, 35 (a rogatio formahibái): ,*Aut enim de iure dubitari potest eius, qui rogat . . . ; aut de ipsius rogationis, quod est varium: sive non trino forte nundino promulgata sive non idoneo die*’.

4) Cic. Sest. 64, 135. Phil. V, 3, 8.

idő megjelölésére váltakozott. Hogy pedig *nundinum* a hét jelölésére már a Kr. e. II. században használatban volt, joggal következtethető abból, hogy *inter nundinum* (internundinum) M. Varro-nál, Rutiliusnál, sőt már Luciliusnál is (l. 13. l.) előfordul.

öt!